

О.Ю. НАЗАРОВА, канд. екон. наук, ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Харків

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті розглянуто такі демографічні процеси, як депопуляція та постаріння населення у світі та Україні. Здійснено статистично-демографічний аналіз показників, які характеризують ці процеси. Показані напрямки розвитку демографічних ситуацій у світі та Україні.

В статье рассмотрены такие демографические процессы, как депопуляция и старение населения в мире и Украине. Осуществлен статистически-демографический анализ показателей, которые характеризуют эти процессы. Показаны направления развития демографических ситуаций в мире и Украине.

The demographic processes of depopulation and population aging in the world and Ukraine are considered in the article. Statistical and demographic indices analysis describing these processes is done. Trends of the demographic situations in the world and Ukraine are pointed out.

Постановка проблеми. Процеси депопуляції та супутнє прискорення процесу старіння населення притаманні багатьом країнам світу і є однією з найактуальніших демографічних проблем.

Депопуляційні тенденції у наш час і, згідно з оцінками ООН, у наступні десятиріччя масштаби депопуляції та рівень охоплення нею держав світу зростатимуть, при цьому ХХІ ст. неминуче стане «століттям старіння» населення.

Поява й наростання депопуляційних тенденцій та необоротних змін у віковому складі населення «на користь» осіб похилого віку йшли, в рамках новітньої демографічної історії європейських країн, пліч-о-пліч з доволі швидким зниженням народжуваності на континенті.

Актуальною й недостатньо задоволеною лишається потреба в осмисленні сучасного стану взаємозв'язків демографічних процесів і структур в оновленні населення, поглибленому аналізі чинників та перспектив відтворення населення у демографічно неблагополучних регіонах світу, до яких належить й Україна.

Аналіз публікацій. Проблеми процесів депопуляції і старіння населення та їх наслідків в останній чверті минулого – на початку поточного століття стали одними з найбільш активно досліджуваних як власне демографами, так і економістами, а також фахівцями, які розглядають питання старіння та низку супутніх проблем у широкому соціогуманітарному контексті. Серед вітчизняних науковців, які вивчають проблеми депопуляції та різні аспекти старіння населення, слід, насамперед, відзначити фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України С. Пирожкова, Н. Левчук,

В. Піскунова, С. Піскунова, В. Степенко, П. Шевчука й ін., а також співробітників Інституту геронтології АМН України В. Безрукова, В. Чайковську та інших.

Серед фахівців-демографів та соціологів, які одними з перших почали всебічно досліджувати старіння населення, слід, насамперед, назвати польського демографа Е. Россета (автора відомої і донині широко використовуваної шкали для оцінки рівня постаріння) та француза А. Сові. Проблематика старіння і його зв'язки з перебігом основних демографічних процесів та результативними параметрами відтворення населення на етапі першого демографічного переходу детально розглядалися у роботах відомих демографів із далекого і близького зарубіжжя А. Вишневського, А. Ландрі, З. Павліка, С. Престона та інших

Мета роботи: розгляд особливостей депопуляції та специфіки процесу старіння населення в світі та Україні, його перебігу та очікуваних соціально-економічних наслідків на перспективу.

Виклад основного матеріалу.

Розвиток будь-якої держави значною мірою залежить від наявності людського потенціалу, гармонізації процесу його відновлення. Порушення процесу відтворення населення сприяє такому демографічному явищу, як депопуляція.

Демографічна статистика розглядає процес депопуляції, як систематичне скорочення абсолютної чисельності населення.

Депопуляція населення спостерігається в розвинених країнах, а для країн третього світу характерним є «демографічний вибух». Нерівномірне зростання населення в різних регіонах супроводжується інтенсивним процесом перерозподілу світового населення між ними. Частка населення економічно розвинених регіонів неухильно знижується (33,1% 1950 р., 27% 1975 р.) і до 2008 р. зменшилася до 20,5%, тоді як частка регіонів Азії, Африки та Латинської Америки, що розвиваються, відповідно зростає (1950 р. – 66,9%, 1975 р. – 72,9% і за оцінкою 2008 р. – 79,5%). [9] Подолання економічної відсталості регіонів, що розвиваються, необхідне для нормальних відносин між державами і для прогресу людства в цілому.

Населення світу до 2025 року, за прогнозами експертів ООН, досягне 8,3 млрд. людей. На земній кулі щорічно народжується більш ніж 130 млн. людей, вмирає 50 млн.; таким чином, приріст населення складає близько 80 млн. людей.

Таблиця 1 – Варіанти чисельності населення світу, млн. осіб [10]

	Нижчий		Середній		Вищий	
	2020	2050	2020	2050	2020	2050
Всього	7280	7680	7578	9076	7873	10646
в тому числі:						
Більш розвинені регіони	1199	1057	1244	1236	1290	1440
Менш розвинені регіони	5844	6622	6333	7840	6584	9206

Інформація, що міститься в оцінках і перспективних розрахунках ООН на період з 1950 по 2050 р., свідчить про багаті розмаїтості сучасних демографічних процесів. Перманентне зростання чисельності населення світу супроводжується цілком певною стабілізацією у частині загальної чисельності населення розвинених країн. У цій групі показник середньорічної чисельності населення істотно змінюватися не буде. При цьому до 2030 р. очікується зростання, хоч і незначне, числа громадян, а в наступний період – спад цього показника, причому з наростаючим абсолютним скороченням відповідних даних. Передбачається, що чисельність населення більше 50 країн, включаючи, наприклад, Німеччину, Італію, Японію, в 2050 р. буде нижче, ніж в 2005 р. Така перспектива цілком реальна, оскільки в ряді країн Західної Європи (наприклад, у Великобританії, ФРН) нетто-коефіцієнт відтворення менше 1, тобто не відбувається навіть простого заміщення поколінь.

Потенційна загроза розвитку сучасної демографічної ситуації полягає в тому, що населення світу розпочало ХХІ ст. з 1 млрд. безробітних, 1 млрд. голодуючих, 1 млрд. неграмотних, 2 млрд., що живуть в умовах відносного або абсолютного перенаселення, 1,5 млрд. знедолених, що знаходяться за «межею бідності».

В Україні процес депопуляції, який на загальнонаціональному рівні спостерігається з початку періоду незалежності нашої країни (1991 р.), через свою масштабність і швидке наростання протягом 1990-х став настільки яскравим проявом демографічного неблагополуччя, що його певний час ототожнювали з самим поняттям демографічної кризи.

Україна серед європейських країн вирізняється саме масштабністю й тяжким характером депопуляції. Наразі у складі європейських країн, охоплених депопуляцією, найвищий показник природного зменшення населення (-0,6‰) фіксується саме в Україні, близьким до нього є показник для Болгарії (-0,5‰).

Характеризуючи специфічні риси депопуляції у межах України, слід, насамперед, наголосити на вищій інтенсивності природного убутку населення та довготривалості депопуляційних тенденцій у сільській місцевості країни, де перевищення числа померлих над кількістю народжених спостерігається вже майже тридцятиріччя (з 1979 р.).

За статистичними даними в Україні у 1991 році проживало 51,9 мільйонів осіб, у 1999-му – 48,9, а станом на 1 січня 2011 року – 45,8 мільйонів осіб (рис. 1).

Основна причина глибинних процесів депопуляції – висока смертність населення. В Україні нетипова структура смертності – третину від померлих становлять люди допенсійного віку, а 40 відсотків юнаків 16-18-річного віку не мають шансів дожити до 60-річного віку. Скорочення населення викликане також тим, що рівень смертності перевищує рівень народжуваності. Щороку населення України скорочується приблизно на 200 тисяч осіб.

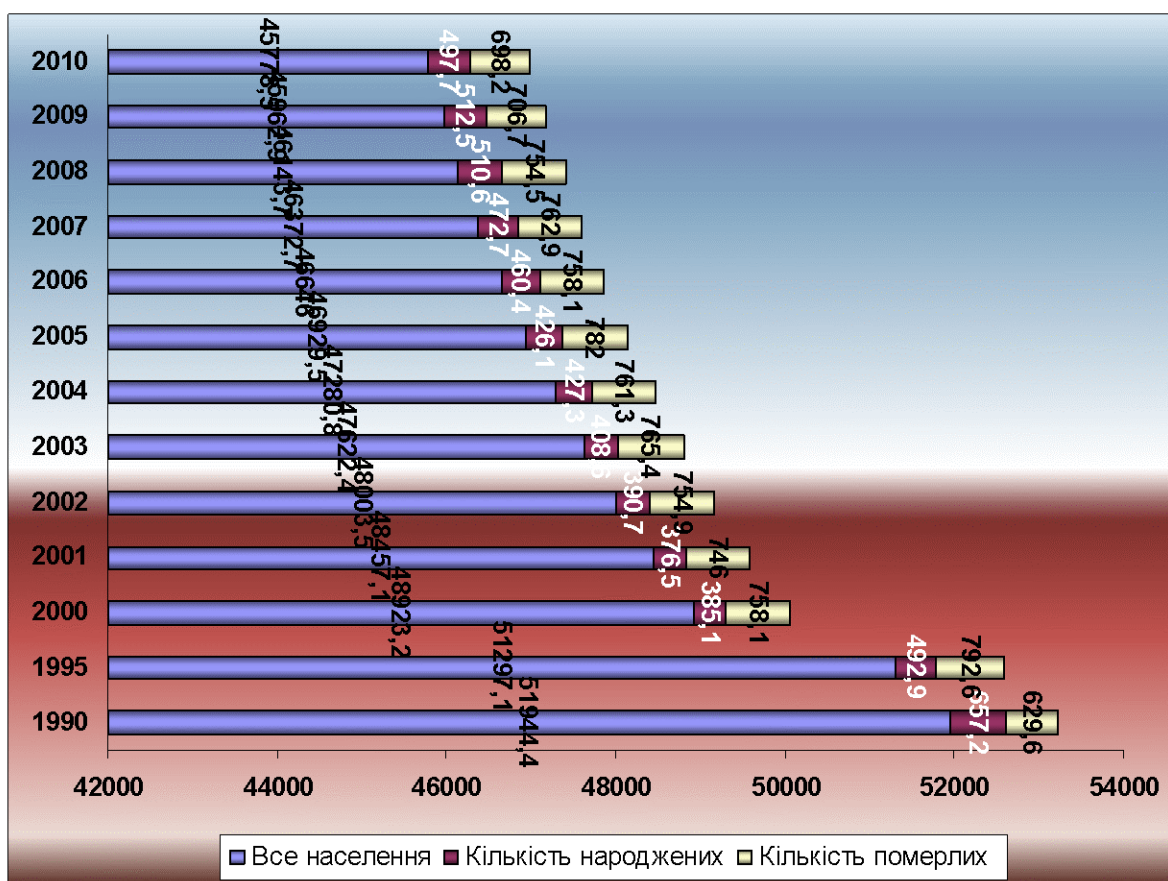

Рис. 1 – Чисельність населення та основні показники природного руху в Україні за 1990-2010 рр. (тис. осіб) [7]

У переважній більшості областей України за 2010 р. зареєстровано скорочення населення. Так, загальний показник по всій країні становить – 200,5 тис. осіб, або –4,4 на 1000 жителів. Порівняно з 2009 р., коли цей показник становив –194,2 тис. осіб, відзначається ще більша тенденція до зменшення населення. Приріст зареєстровано лише у ряді західних областей: Закарпатській (3,3 тис. осіб), Рівненській (2,1 тис.), Волинській (0,5 тис.), а також Києві (3,5 тис.). (Рис. 2)

Такий показник скорочення населення пов'язаний із переважанням кількості померлих (698235 осіб) над кількістю народжених (497689 осіб), що залишається характерною рисою природного руху населення України. Хоча й відзначається поступове зменшення кількості померлих та збільшення такої народжених. Так, для порівняння у 2009 р. наведено такі дані: 706740 та 512526 осіб відповідно.

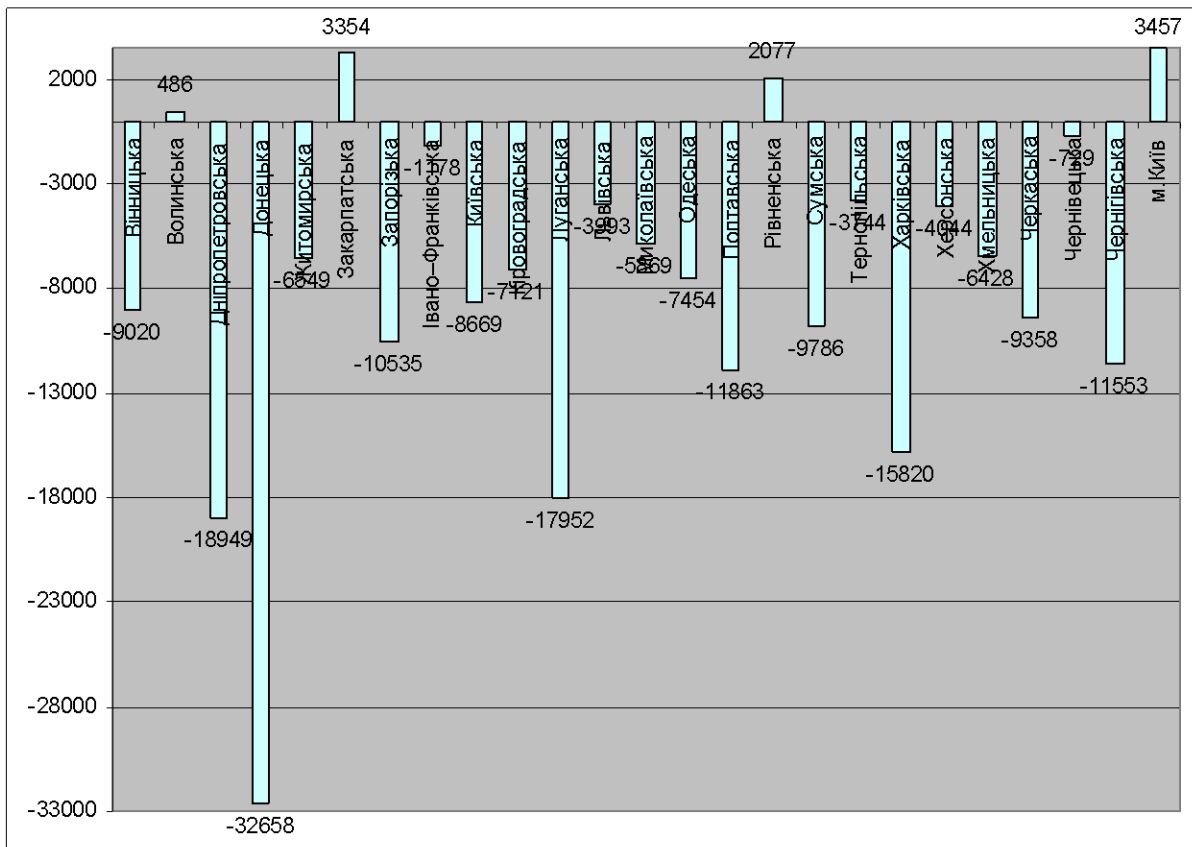

Рис. 2 – Природний приріст (скорочення) населення України за регіонами у 2010р. (осіб) [7]

Суттєво різняться ситуація в окремих регіонах країни. Так, наприклад, у Луганській обл. зафіксовано 20969 народжених на протизагу 38921 померлим. У Донецькій обл. відзначається подібна ситуація – 41258 та 73916 особи відповідно. У цілому схожі тенденції прослідковуються і в інших областях Південно-Східного регіону.

Демографічна статистика вивчає також процес постаріння населення, який проявляється в закономірності вікового розподілу сучасного людства.

Скорочення народжуваності і збільшення тривалості життя в сучасному світі веде до стрімкого старіння населення планети. За прогнозом експертів, вже в найближчі десятиліття люди віком понад 60 років складатимуть половину дорослого населення планети, при тому, що зараз вони складають близько 10% чисельності землян.

Для вивчення вікової структури населення виділяють три основні групи: до 14 років (діти); від 15 до 64 років (населення у працездатному віці); 65 років і старше (старша вікова група, населення в післятрудоу віці). Показник

вікової структури – коефіцієнт старіння (частка людей 65 років і старше в загальній чисельності населення країни). Відповідно до усталеної світової практики країна відноситься до розряду «демографічно старіючих», якщо населення зазначеної вікової групи становить 15% і більше від загальної чисельності населення країни.

З даними переписів кінця ХХ–початку ХХІ ст., цей кордон перейшли практично всі економічно розвинені країни. Питома вага населення 60 років і старше склав там 20%, а до 2050 р. підвищиться до 32%. Чисельність цієї вікової групи вже перевищила чисельність дітей і очікується посилення цієї тенденції: до 2050 р. на одну дитину будуть припадати два літні люди.

Згідно з оцінками ООН, проблема старіння населення характерна практично для всіх країн світу. Відмінності стосуються виключно ступеня динамічності цього процесу і, звичайно, власне рівнів даних показників вікової структури населення (рис. 3). Прогнозується, що до 2050 р. кількість населення старшого віку в світі збільшиться до 1,9 млрд. чоловік проти 672 млн. у 2005 р., тобто по суті потроїться. При цьому їхня велика частина зосередиться в країнах, що розвиваються: в 2050 р. 8 людей з 10 проти 6 з 10 в 2005 р. Крім того, саме в цих країнах буде проживати найбільше число довгожителів – людей у віці 80 років і старше. Їх загальносвітова чисельність зросте до 394 млн. чоловік.

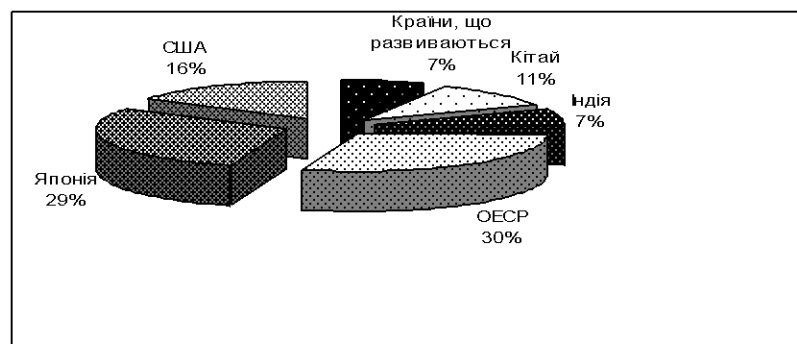

Рис. 3 – Частка населення старшої вікової групи в населенні світу у 2015р.[9]

На сьогоднішній день в світі налічується понад 670 мільйонів пенсіонерів, і щороку це число збільшується в середньому на 1,2 мільйона.

За даними ООН, за останні півстоліття середня тривалість життя в світі збільшилася на 18 років і досягла 66 років при виразній тенденції до довгожителства жінок.

«Найстарішою» частиною світу є Європа. Проте тенденція старіння незабаром охопить всю планету. У державах, що розвиваються, в найближчі десятиліття цей процес буде ще стрімкішим, ніж це було в промислово розвинутих країнах, – вважають в ООН.

До 2050 року 79% літніх людей проживатимуть саме в державах, що розвиваються. ООН закликає країни завчасно продумати систему пенсійного забезпечення, працевлаштування і соціальної адаптації літніх людей, страхової охорони здоров'я. Україна входить до двадцятки країн світу з найстарішим населенням і за часткою осіб віком від 60 років посідає 11 місце. Утім, незважаючи на те, що значна кількість населення переживає 60-річний поріг, багато хто з них не доживає до 65 років. (Рис. 4) Водночас у Західній Європі та США частка людей віком від 60 років значно більша, ніж в Україні.

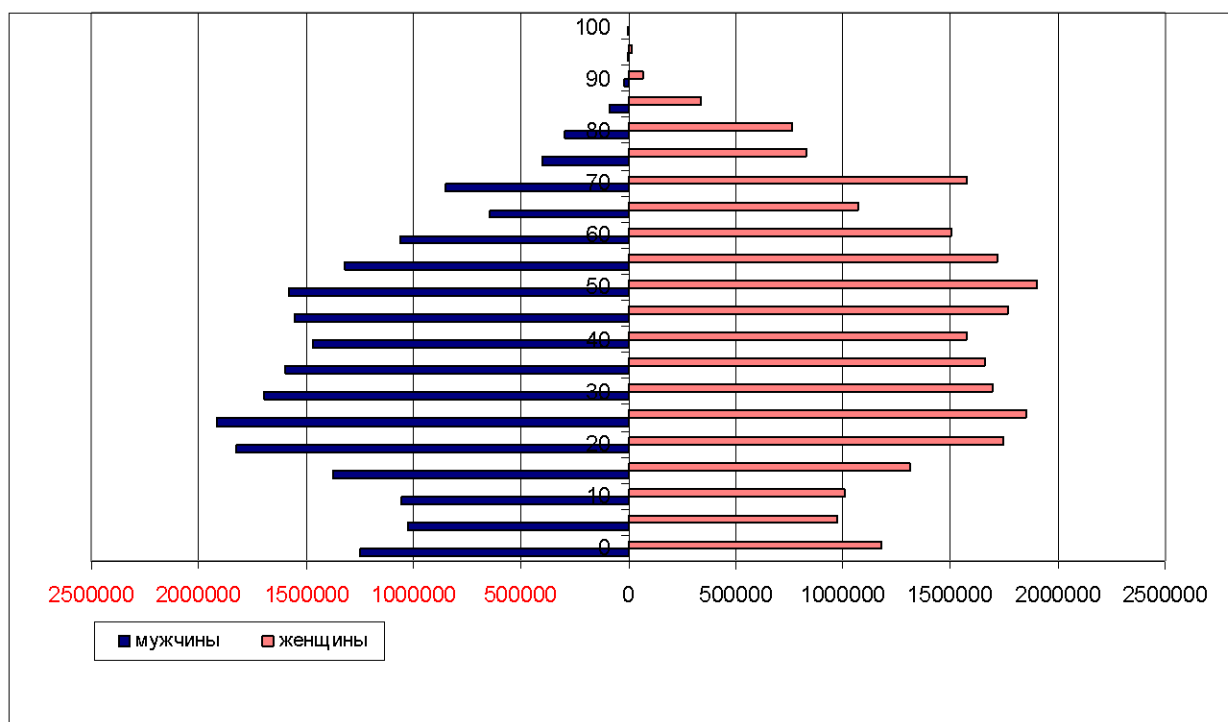

Рис. 4 – Статеві-вікова піраміда населення України станом на 01.01. 2011 р. (осіб)

Якщо порівнювати нинішню ситуацію з 1990-ми роками, то зараз вона набагато краща. Підвищується рівень народжуваності – основний елемент, який впливає на відтворення населення, а рівень смертності зростає вже не такими швидкими темпами. Також зменшуються загальні втрати населення і втрати приросту. Упродовж останніх кількох років міграційна ситуація є позитивною.

У 2009 році в Україні частка населення старше чинної межі пенсійного віку становила 26%. До 2021-го року вона збільшиться до 29%, а в 2050-му році – до 38% населення. Співвідношення групи населення старше 65 років та населення у віці 15-65 років зросте з 23% у 2010 році до 38% у 2050-му році.

Таблиця 2 – Прогноз старіння населення України [3]

	2010		2025	
	Частка людей у віці 60 років і старше, %	Частка людей у віці 65 років і старше, %	Частка людей у віці 60 років і старше, %	Частка людей у віці 65 років і старше, %
Чоловіки	15,8	11,3	19,4	13,4
Жінки	24,9	19,4	29,4	22,2

Більшість регіонів світу може похвалитися збільшенням тривалості життя, але в різних країнах неоднакова: найвища – в Італії й Японії (майже 80 років), найнижча – у республіці Зимбабве (36 років). У наш час у деяких країнах Тропічної Африки, а також Південної та Східної Азії населення подвоюється менш ніж за 20 років. (Рис. 5)

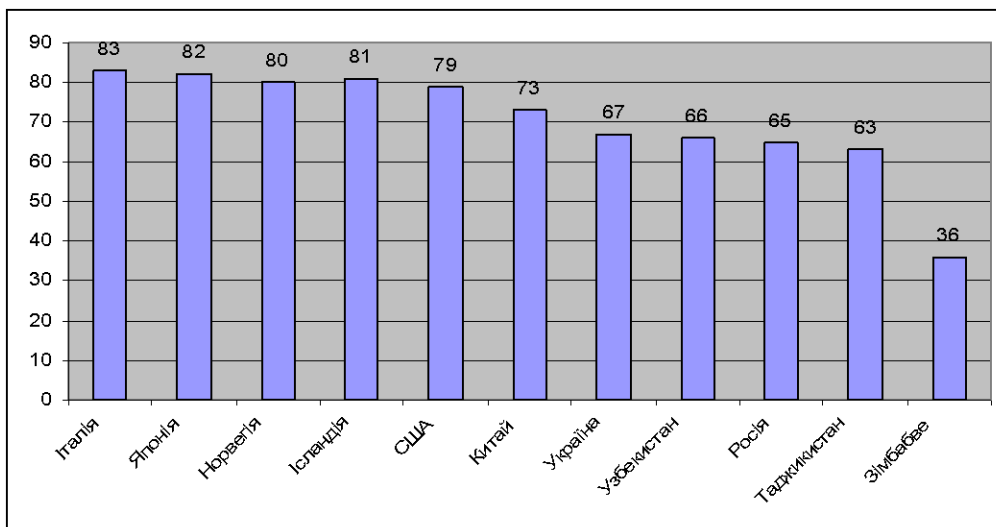

Рис. 5 – Середня тривалість життя населення у країнах світу (років) [9]

У таких розвинених країнах як Швеція, Японія чи Швейцарія тривалість життя для чоловіків становить 74-76 років, а для жінок – 80-83. В Україні ж, за даними Держкомстату, чоловіки живуть у середньому 61-62 роки, а жінки – 72-73.

Висновки. Проведений статистично-демографічний аналіз протягом останніх років свідчить, що головною ознакою сучасної демографічної кризи є те, що в Україні відбуваються негативні зміни не тільки у кількості, але й у

якості населення. Статистичні порівняння з іншими країнами показали, що за основними показниками природних змін населення – народжуваності, смертності, природного приросту – Україна стоїть не тільки після країн Заходу, але й республік колишнього СРСР. За рівнем народжуваності (11,1‰) вона посідає передостаннє місце серед них та країн Європи, за смертністю населення (15,3‰) – 2-е місце серед країн континенту, за рівнем дитячої смертності (9,3 дитини на 1000 новонароджених) її показники входять у першу сумну десятку показників для європейських країн, за очікуваною тривалістю життя (67 років) – 109-е місце у світі, коли ще у 1994 р. посідала 87-е.

Старіння населення країни дає додаткове навантаження на податкову систему в плані пенсійного забезпечення в майбутньому. Швидке старіння також означає скорочення робочої сили і підприємницької діяльності, що в свою чергу перешкоджає економічному зростанню. Існують також проблеми в галузі охорони здоров'я та інші витрати, пов'язані з літнім населенням. Тим не менше, ці проблеми не є нездоланими. Конкретні приклади інших країн показують, що уряди взмозі подолати зменшення народжуваності та старіння населення.

На жаль, негативні демографічні процеси будуть лише поглиблюватися. Так, за даними Світового банку, Україна буде мати найбільше відносне зменшення населення серед усіх пострадянських країн – до 2025 року її населення скоротиться ще на 24%.

Список літератури: 1. Постанова Президії Національної академії наук України «Про демографічний прогноз розвитку України до 2050 р.» № 313 від 21 листопада 2007 р. 2. Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. Державний комітет статистики України. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К.: АДФ-Україна 2008. – 288 с. 3. Концепція демографічного розвитку України на 2005–2015 рр. Проект. – К., 2004. 4. *Максаковский В.П.* Демографічна криза у сучасному світі. //Географія ПС. – 2007. – № 23. – С. 13-14. 5. *Пальян З. О.* Демографічна статистика: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. – К.: КНЕУ, 2003. – 132 с. 6. *Пирожков С.І.* Демографические процессы и возрастная структура населения// Пирожков С. І. Вибрані наукові праці: У 2-х т. –Т.1. Демографічний і трудовий потенціал. – К.: Київ. нац.торг.-екон.ун-т, 2008.– С. 8–122. 7. Офіційний сайт Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. 8. *Смирнов А.* Низкая рождаемость и старение населения: причины, последствия, варианты политики// Прогнозис.–2004.– №1.– С.185–198. 9. *Гарлецкая Л.В.* Международная демографическая статистика: оценки и прогнозы ООН // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – №3, с. 32-39. 10. World Population Prospects. The 2004 Revision. V. I: Comprehensive Tables. N.Y., 2005. P. 20-25.